

Т.Л. АНДРІЄНКО

Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України
вул. Терещенківська, 2, м. Київ, МСП-1, 01601, Україна
postmaster@ligazap/kyiv/ua

РІДКІСНІ ВИДИ СУДИННИХ РОСЛИН УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

*К л ю ч о в і с л о в а: Українське Полісся, судинні
рослини, регіонально рідкісні види*

Флора Українського Полісся налічує близько 2100 видів, з них майже 150 — природної флори. Вони походять з різних центрів розвитку, тобто це флора міграційного типу. Провідні позиції займають бореальні види. Разом із аркто-бореальними вони становлять більше половини видів флори Українського Полісся (Андрієнко, Шеляг-Сосонко, 1983). Значною є участь лучно-степових видів, дещо меншою — неморальних.

Порівняно з іншими природними регіонами України, де ендемічними є 6—12 % видів їх флори, ендемізм у флорі Полісся виявлений мало. Це підтверджує історичну молодість регіону та міграційний характер його флори. Реліктових видів у складі флори Полісся значно більше, серед них переважають гляціальні релікти. Особливість флори Українського Полісся, яке являє собою південну частину Поліської низовини у межах України, — це значна кількість пограничноареальних видів, котрі знаходяться на південній, південно-східній або східній межах ареалу.

Раритетну компоненту флори Українського Полісся в созологічному плані можна віднести до таких груп:

1) види на міждержавному рівні охорони (занесені до Червоного списку МСОП, Європейського Червоного списку, Додатку I Бернської конвенції);

2) види на державному рівні охорони (занесені до Червоної книги України);

3) види на регіональному рівні охорони — ті, що мають охоронятися на всій території Українського Полісся;

4) види на місцевому рівні охорони, які підлягають охороні на території областей, що входять до складу Українського Полісся (ті, котрі ввійшли до обласних списків рідкісних видів).

Нині найбільш обґрунтованими є списки видів перших двох груп — міждержавної та державної охорони, наведені в монографії «Фіторізноманіття Українського Полісся та його охорона» (2006).

Щодо охорони на міждержавному рівні видів Українського Полісся слід підкреслити майже повну їх відсутність у Червоному списку МСОП та незначну кількість у Європейському Червоному списку — це переважно види-ендеміки. До Червоного списку МСОП занесений лише один вид з території Українського Полісся — *Gladiolus palustris* Gaudin — центральноевропейський, дуже рідкісний вид на східній межі поширення. На Поліссі єдине місцезнаходження наводилося для Східного Полісся (Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.), але вже кілька десятиріч воно не підтверджується.

З видів Європейського Червоного списку на території Українського Полісся виявлено чотири: *Carlina cirsioides* Klok., *Crataegus ucrainica* Pojark., *Tragopogon ucrainicus* Artemcz., *Silene lithuanica* Zapal.

Відомо, що в укладанні Європейського Червоного списку українські ботаніки практично не брали участі. Тому у цьому переліку для України наведено чимало видів, які мають «географічні» видові назви («*ucrainicus*», «*tauricus*» та інші), але не є рідкісними у її флорі. Це, зокрема, *Crataegus ucrainica* та *Tragopogon ucrainicus* на Поліссі. Досить рідкісним видом, одним із нечисленних субендемиків Полісся, є *Silene lithuanica*. Нині спостерігається тенденція до поширення цього виду на Поліссі. Найрідкісніший на Українському Поліссі вид з цієї групи — *Carlina cirsioides*, поширений переважно в Західному та Правобережному Лісостепу. Є давні вказівки про трапляння цього виду на території Житомирського та Київського Полісся. Для Житомирщини (її південної частини) наводиться одне сучасне його місцезнаходження (Орлов, 2002).

У Бернській конвенції вказувалось 14 видів з Українського Полісся. Нині до них віднесли також *Jurinea pseudocyanooides* Klok. (Вінніченко, 2006). Значна частина їх занесена до «Червоної книги України»: *Aldrovanda vesiculosa* L., *Trapa natans* L., *Liparis loeselii* (L.) Rich., *Cypripedium calceolus* L., *Saxifraga hirculus* L., *Salvinia natans* L., *Pulsatilla grandis* Wend.

Усі ці види, крім *Trapa natans* та *Salvinia natans*, є дуже рідкісними на Поліссі. Решта видів цієї групи: *Dracocephalum ruyschiana* L., *Caldesia parnassifolia* (L.) Parl., *Lindera procumbens* (Krock.) Borb., *Thesium ebracteatum* Havne, *Ostericum palustre* (Bess.) Bess., *Botrychium multifidum* (S.G. Gmel.) Rupr., *Pulsatilla latifolia* (L.) Mill.

Із них для трьох на Поліссі майже невідомі сучасні місцезростання — це *Caldesia parnassifolia*, *Lindera procumbens*, *Thesium ebracteatum* (останній виявлений на Сумщині біля Ямполя). Таким чином, у Додатку I Бернської конвенції наведено 15 видів з Українського Полісся — або дуже рідкісних, або таких, що не мають сучасних місцезнаходжень. Водночас деякі з них є для Полісся досить звичними видами. Ця група раритетних видів, як на території Полісся, так і загалом у флорі України, потребує перегляду.

За кількістю найбільшою є група видів державного рівня охорони, занесених до другого видання «Червоної книги України» (1996) і тих, які передбачено внести до її третього видання. 78 видів із «Червоної книги України» спорадично або зрідка трапляються на Українському Поліссі. Для переважної більшості видів цього списку відомі місцезнаходження останніх десятиріч (Фіторізноманіття ..., 2006). Його основу становлять бореальні види, численною є група центральноєвропейських видів, а також орхідних (близько 30 видів). Саме серед орхідних трапляється кілька видів, для яких на Поліссі не виявлено сучасних місцезнаходжень, — це *Orchis militaris* L., *Malaxis monophyllos* (L.) Sw., *Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter.

Крім вищезгаданих 78 видів, наведених у монографії «Фіторізноманіття Українського Полісся та його охорона» (2006), відзначено також 15 видів з «Червоної книги України», які зрідка трапляються на Українському Поліссі. Вони ростуть лише на його межі, здебільшого південній, тобто є погранично-ареальними. Більшість їх місцезнаходжень, раніше відомих для Полісся, нині не підтверджується. Такими видами є *Herminium monorchis* (L.) R. Br., *Woodsia alpina* (Bolt.) S.F. Gray, *Orchis ustulata* L., *Carex bohémica* Schreb та деякі інші. Водночас нещодавно неподалік від межі з Поліссям виявлені місця локалізації деяких видів, раніше не відомих для Українського Полісся: *Erythronium dens-canis* L., *Scopolia carniolica* Jacq. (Орлов, 2005).

Перелік рідкісних бореальних видів Українського Полісся, які підлягають охороні на державному рівні, збільшується в кожному виданні «Червоної книги України». У другому виданні не було низки таких видів, які охороняються нині в Червоних книгах сусідніх з Україною країн — Польщі, Чехії, Словаччини, Білорусі. До третього видання «Червоної книги України», список видів для якого вже затверджений, ми запропонували *Carex dioica* L., *C. chordorrhiza* Ehrh., *Salix lapponum* L., *Utricularia minor* L., *Astragalus arenarius* L., *Jovibarba sobolifera* (Sims) Opiz та деякі інші види. Отже, частка раритетних бореальних видів Українського Полісся, які охороняються на державному рівні, у третьому виданні «Червоної книги України» буде збільшена.

Окремого розгляду потребує питання регіонально рідкісних видів. В Україні протягом тривалого часу вони виділяються у межах адміністративних областей. Їх списки затверджуються державними управліннями екології та природних ресурсів областей, підпорядкованих Мінприроди України. Загалом таку практику можна вважати позитивною для забезпечення принаймні офіційної охорони видів різних регіонів. Проте регіонально рідкісні види областей та при-

родних регіонів збігаються лише частково. Це добре простежується на прикладі Українського Полісся як ботаніко-географічного регіону. Воно охоплює (різною мірою) шість адміністративних областей (Волинську, Рівненську, Житомирську, Київську, Чернігівську та Сумську). До списків рідкісних видів цих областей входять не лише рідкісні види їх поліської частини. При виділенні видів не обов'язково враховують їх наявність саме в Поліссі та необхідність їх охорони у цьому регіоні. Тому, крім обласних списків, в Україні необхідно скласти списки рідкісних видів для природних регіонів. Ця робота вже розпочата. Першою чергою вона проведена для Українських Карпат та Криму. Слід активізувати її для регіонів рівнинної частини України. Для Українського Полісся перший, тоді ще фрагментарний, список рідкісних видів рослин запропоновано у книзі Т.Л. Андрієнко та Ю.Р. Шеляга-Сосонка (1983).

Нині природна флора Українського Полісся вивчена набагато детальніше. Протягом останнього десятиріччя з'явилося чимало праць за результатами досліджень як на Правобережному, так і на Лівобережному Поліссі, в яких наведені рідкісні види.

На Правобережному Поліссі декілька праць опублікував В.В. Коніщук, який проводив ґрунтовні дослідження у Черемському природному заповіднику на Волині та прилеглих територіях (Коніщук, 2003, 2004). На Житомирщині плідно працює О.О. Орлов (2002, 2005). Охарактеризоване біорізноманіття Надслучанського РЛП (Андрієнко, Грищенко, Прядко, 1999). Вперше узагальнені дані про поширення на Українському Поліссі *Genistella sagittalis* L. (Андрієнко, Онищенко, Прядко, 2005). Рідкісні види Рівненського природного заповідника досліджували Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко та В.А. Онищенко (2006). Т.Л. Андрієнко та О.І. Прядко виявили рідкісні центральноевропейські види у флорі волинської частини Західного Полісся (2006) та охарактеризували раритетну фіторізноманітність щойно створеного НПП «Прип'ять—Стохід» (Андрієнко, Прядко, 2007).

Стосовно Лівобережного Полісся насамперед слід відзначити низку праць О.В. Лукаша (1999, 2000, 2001, 2007а, б) та Ю.О. Карпенка (Лукаш, Карпенко, Прядко, 1998; Карпенко, 1999; Карпенко, Сергійко, 2000; Карпенко, Графін, 2003;). Рідкісні види Шосткинського геоботанічного району (Сумщина) вивчила О.П. Черноус (2003, 2005), Деснянського НПП — С.М. Панченко (1999, 2005).

Результати цих та наших попередніх досліджень, праць інших авторів уможливили складання списку рідкісних видів Українського Полісся, які необхідно охороняти в усіх його регіонах. На нашу думку, цей список має охоплювати такі групи видів:

1. Досить рідкісні бореальні види із голарктичним, циркумполярним та євразійським ареалом, які спорадично трапляються саме в цьому регіоні. Вони не увійшли до «Червоної книги України», оскільки не відповідали вимогам, висунутим до неї. Але вони можуть увійти до ЧКУ у подальшому, оскільки є основною групою, з якої формуватиметься «поліська частина» наступних видань «Червоної книги України».

2. Південні види, які заходять на край Полісся, складають особливу частину його флори. Нині фіксується посилене просування південних видів на північ, у т.ч. і на Українському Поліссі.

3. Центральноевропейські види, які на Правобережному Поліссі знаходяться на східній межі ареалу.

4. Нечисленні ендемічні та субендемічні види Полісся.

Безумовно, у списку є також кілька видів з іншим географічним поширенням, рідкісних для території Українського Полісся, і вони мають тут охоронятися.

Пропонуємо попередній список регіонально рідкісних рослин Українського Полісся, який охоплює 46 видів:

Acer pseudoplatanus L.

Adonis vernalis L.

Alnus incana (L.) Moench

Arctostaphylos uva-urci (L.) Spreng

Aquilegia vulgaris L.

Campanula cervicaria L.

Carex disticha Huds.

C. hartmanii Cajand.

C. limosa L.

C. paniculata L.

C. vaginata Tausch.

Cerasus fruticosa Pall.

Chimaphila umbellata (L.) W. Barton

Cimicifuga europaea Schipcz.

Circaea alpina L.

Cotoneaster melanocarpus Fisch. ex Blytt

Dianthus pseudosquarrosus Klok.

Drosera rotundifolia L.

Dryopteris cristata (L.) A. Gray

Festuca altissima All.

F. psamophila (Hack. ex Celak.) Fritsch.

Fragaria moschata Duch.

Hedera helix L.

Hypericum humifusum L.

Juncus filiformis L.

Laserpitium latifolium L.

Linaria dulcis Klok.

Matteuccia struthiopteris (L.) Tod.

Moneses uniflora (L.) A. Gray

Ophioglossum vulgatum L.

Phegopteris connectilis (Michx.) Watt

Phyteuma spicatum L.

Peucedanum cervaria (L.) Lapeyr.

Polemonium caeruleum L.

Polygala decipiens Bess.

P. wolfgangiana Bess.

Prunella grandiflora (L.) Scholl.

Primula elatior (L.) Hill.

P. vulgaris Huds.

Ptarmica vulgaris DC.

Pyrola chlorantha Sw.

Teesdalia nudicaulis (L.) R. Br.

Sparganium minimum Wallr.

Scolochloa festucacea (Willd.) Link

Viola riviniana Reichenb.

V. stagnina Kit.

Ми вважаємо, що на місцевому рівні мають охоронятися види, занесені до списків рослин, які охороняються у певних адміністративних областях України. Протягом останнього десятиріччя із шести поліських областей складено переліки для Рівненської, Чернігівської та Сумської областей. У цьому активну участь брав автор з колективом Міжвідомчої лабораторії наукових основ заповідної справи НАН України та Мінприроди України. Для Житомирської обл. такий список та атлас з характеристиками і картами поширення видів підготував О.О. Орлов (2002). Нещодавно список був офіційно затверджений. Заста-

рілим є список для Волинської обл. (він зараз нами доопрацьовується) і практично відсутній — для Київської, що перешкоджає визначенню загальної кількості рідкісних видів Полісся. Зрозуміло, що різні поліські області відрізняються за кількістю рідкісних видів. Основне ядро видів, насамперед із вищенаведеного регіонального списку, є практично в усіх списках (наприклад, *Carex limosa*, *Polemonium caeruleum*, *Juniperus communis*, *Ophioglossum vulgatum*, *Pyrola chlorantha* та ін.). У списках східних областей (Чернігівської та Сумської) представлено низку видів, передусім бореальних, які, безумовно, мають тут охоронятися — *Salix myrsinifolia* Salisb., *Antennaria dioica* (L.) Gaertn., *Calla palustris* L. та деякі інші. Проте вони значно частіше трапляються у західній частині Полісся, тому брати їх там під місцеву охорону недоцільно. Водночас у списках Волинської і Рівненської областей наявні рідкісні види, які далі на схід не трапляються, — *Teesdalia nudicaulis*, *Hedera helix*, *Saxifraga granulata* L.

Нині, особливо у Волинській, Чернігівській та Сумській областях, активізувалася робота з вивчення регіонально рідкісних видів і оновлення списків видів, що охороняються в цих областях.

На нашу думку, нині серед ботаніків, що працюють на Поліссі, слід провести обговорення щодо того, які види флори Полісся доцільно ввести до списку видів, котрі слід охороняти на всій території Українського Полісся (сподіваємося, що за основу можна взятий вищенаведений список), а які варто включити до обласних списків. При цьому слід брати до уваги особливості флори всіх поліських областей — від Волинської до Сумської. Це тривала і потрібна робота, на прикладі якої стане зрозумілим термін «регіонально рідкісний вид». Деякі види Українського Полісся, які, безумовно, є рідкісними, ще недостатньо вивчені для встановлення їх соціологічного статусу, щодо інших — є сумніви щодо збереженості їхніх популяцій. Для деяких (наприклад, *Chamaecytisus ratisbonensis* (Schaeff.) Rothm.) ще не вирішено таксономічне питання. Також виявлено види, які поодинокі трапляються на краях Українського Полісся (*Carlina vulgaris* L., *Dentaria glandulosa* Waldst. et Kit., *Armeria pocutica* Pawl. та деякі інші), проте наявних даних недостатньо, щоб вважати їх рідкісними для всієї території Українського Полісся, а не такими, що зайшли в цей регіон із сусідніх природних регіонів.

За останні 10—12 років безумовним є значний прогрес у виявленні рідкісних видів судинних рослин Українського Полісся. На черзі — докладніше вивчення рідкісних видів несудинних рослин цього регіону.

Андрієнко Т.Л., Грищенко Ю.М., Прядко О.І. Біорізноманіття проектованого Надслучанського регіонального ландшафтного парку // Акт. пробл. створення Надслуч. регіон. ландшафтн. парку та перспективи їх вирішення. — Рівне: РДТУ, 1999. — С. 44—57.

Андрієнко Т.Л., Онищенко В.А., Прядко О.І. *Genistella sagittalis* (L.) Gams (*Fabaceae*) в Україні // Укр. ботан. журн. — 2005. — 62, № 1. — С. 18—21.

Андрієнко Т.Л., Прядко О.І., Онищенко В.А. Раритетна компонента флори Рівненського природного заповідника // Укр. ботан. журн. — 2006. — 63, № 2. — С. 220—227.

Андрієнко Т.Л., Прядко О.І. Рідкісні центральноевропейські види у флорі Волинської частини Західного Полісся // Укр. ботан. журн. — 2006. — 63, № 5. — С. 661—670.

- Андрієнко Т.Л., Прядко О.І. Флористичне та ценотичне різноманіття проектованого національного природного парку «Прип'ять-Стохід» // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту. — 2007. — № 11, ч. 2. — С. 132—140.
- Андрієнко Т.Л., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. — Киев: Наук. думка, 1983. — 216 с.
- Винніченко Т.С. Рослини України під охороною Бернської конвенції. — Хімджест, 2006. — 176 с.
- Карпенко Ю.О. Орхідні флори нижньої частини межириччя Десна-Сейм (Чернігівське Полісся) // Укр. фітоцен. зб. Сер. А. Фітоценологія. — 1999. — № 1—2. — С. 237—238.
- Карпенко Ю.О., Графін М.В. Нові знахідки *Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank-Mert. на Лівобережному Поліссі // Акт. пробл. ботан. і екол.: Мат-лы конф. молодих учених-ботаников України. — Одеса, 2003. — С. 63—64.
- Карпенко Ю., Сергійко М. Знахідки раритетних видів в Гутянському лісництві Холминського держлісгоспу Чернігівської області // Акт. пробл. ботан. та екол. — К.: Центр екол. освіти та інформ., 2000. — С. 37—38.
- Коніщук В.В. Рідкісні види рослин Черемського природного заповідника // Укр. ботан. журн. — 2003. — 60, №3. — С. 264—272.
- Коніщук В.В. Нові місцезнаходження рідкісних рослин у Черемському природному заповіднику // Заповідна справа в Україні. — Канів, 2004. — 40. — Вип. природного заповідника 1—2. — С. 18—23.
- Лукаш О.В. Нове місцезнаходження *Allium ursinum* L. на Лівобережному Поліссі // Укр. фітоцен. зб. Сер. А. Фітоценологія. — 1999. — № 1—2. — С. 251—252.
- Лукаш О.В. Нові місцезнаходження представників роду *Diphasiastrum* Holub на Лівобережному Поліссі // Акт. пробл. ботан. та екол. — К.: Центр екол. освіти та інформ., 2000. — С. 47—48.
- Лукаш О.В. Локалітети дуже рідкісних видів флори Лівобережного Полісся України в південній його частині // Пробл. охорони генофонду природи Полісся: Зб. наук. праць. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — С. 63—68.
- Лукаш О.В. Види судинних рослин флори Східного Полісся у національних та регіональних природоохоронних переліках // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Інтродукція та збереження рослинного різноманіття. — 2007а. — № 12-14. — С. 47—52.
- Лукаш О.В. Поширення, еколого-ценотична приуроченість та охорона *Astragalus arenarius* L. на Східному Поліссі // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. Біологія. — 2007б. — № 3. — С. 46—51.
- Лукаш О.В., Карпенко Ю.О., Прядко О.І. *Diphasiastrum complanatum* (L.) Holub та *D. zeileri* Holub на Лівобережному Поліссі // Укр. ботан. журн. — 1998. — 55, № 4. — С. 410—413.
- Орлов О.О. Флористичні знахідки червонокнижних видів у Житомирській області за період 1987—2002 рр. // Ю.Д. Клеопов та сучасна ботанічна наука. — К.: Фітосоціоцентр, 2002. — С. 384—392.
- Орлов О.О. Рідкісні та зникаючі види судинних рослин Житомирської області. — Житомир: Волинь, ПП-Рута, 2005. — 296 с.
- Панченко С.М. Рідкісні види Старогутського лісового масиву (Сумська область) // Укр. ботан. журн. — 1999. — 56, № 1. — С. 22—23.
- Панченко С.М. Флора національного природного парку «Деснянсько-Старогутський» та проблеми охорони різноманіття Новгород-Сіверського Полісся. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. — 170 с.
- Фіторізнманіття Українського Полісся та його охорона / Під заг. ред. Т.Л. Андрієнко. — К.: Фітосоціоцентр, 2006. — 316 с.
- Червона книга України. Рослинний світ. — К.: УЕ, 1996. — 608 с.
- Чорноус О.П. Нові знахідки видів родини *Orchidaceae* Juss. на Новгород-Сіверському Поліссі // Акт. пробл. ботан. і екол.: Мат-лы конф. молодих учених-ботаников України. — Одеса, 2003. — С. 100—101.
- Чорноус О.П. Флористичні знахідки на території Шосткинського геоботанічного району (Сумська область) // Укр. ботан. журн. — 2005. — 62, № 5. — С. 360—364.

Рекомендує до друку
Я.П. Дідух

Надійшла 13.03.2008

Т.Л. Андриенко

Институт ботаники им. Н.Г. Холодного НАН Украины, г. Киев

РЕДКИЕ ВИДЫ СОСУДИСТЫХ РАСТЕНИЙ УКРАИНСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Характеризуются редкие виды сосудистых растений Украинского Полесья по четырем зоологическим группам: 1) межгосударственной охраны, 2) государственной охраны, 3) регионально редкие (подлежащие охране на всей территории Украинского Полесья), 4) виды местной охраны (подлежащие охране в областях Полесья). Предложен список (46 видов) региональной охраны для Украинского Полесья.

Ключевые слова: Украинское Полесье, сосудистые растения, регионально редкие виды.

T.L. Andrienko

M.G. Kholodny Institute of Botany, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

RARE SPECIES OF VASCULAR PLANTS OF UKRAINIAN POLISSIA

Rare species of vascular plants of Ukrainian Polissia are characterized. They are divided into 4 groups: 1) species of international protection; 2) species of national protection; 3) species rare in Ukrainian Polissia; 4) species protected in administrative regions of Ukraine. A list of species for regional conservation in Ukrainian Polissia is proposed.

Key words: Ukrainian Polissia, vascular plants, regionally rare species.